

آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار و دلالت‌های سیاست‌گذاری آن در ایران^۱

فاطمه ترابی^۲، حنا سادات صادقی^۳، سمانه رنجبری بیوردی^۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۴

چکیده

اهمیت زنان سرپرست خانوار در تامین نیازهای اصلی اعضای خانوار از یک سو و محدودیت‌هایی که در بیشتر زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی با آن رو به رو هستند، توجه به مسائل زنان سرپرست خانوار را در اغلب جوامع از جمله کشور ما ضروری کرده است. هدف این مطالعه استفاده از روش مرور نظام‌مند جهت بررسی و ارزیابی پیشنهادات سیاستی است که در ایران برای زنان سرپرست خانوار مطرح شده است. در مجموع ۲۹۶ مقاله و ۵ گزارش شناسایی شدند. در مرحله بازمی‌بینی و واجد شرایط بودن، تعداد کل متون انتخاب شده ۷۹ متن در نظر گرفته شد که از این تعداد ۶۲ مطالعه از روش کمی و ۱۷ مطالعه از روش کیفی استفاده کرده‌اند. بر مبنای مطالعاتی که پیشنهادات سیاستی مطرح کرده بودند، ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار، محورهای آسیب‌پذیری، ارزیابی سیاست‌گذاری‌ها و پیشنهادات مشخص شدند. یافته‌ها نشان داد که پیشنهادات سیاستی بیشتر براساس مشخصه‌های کم‌سوادی، غیر شاغل بودن و قرار داشتن در سنین میانسالی مطرح شده‌اند. بر مبنای محورهای آسیب‌پذیری، زنان سرپرست خانوار در بسیاری از موارد بیش از آن‌که از نظر مادی آسیب‌پذیر باشند، از نظر روانی و اجتماعی آسیب‌پذیر هستند. ارزیابی سیاست‌گذاری‌ها برای زنان سرپرست خانوار نشان داد که بیشترین مداخلات برای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار معطوف به حوزه اقتصادی بوده است و عمدتاً در قالب پرداخت‌های مالی دنبال شده‌اند و به سایر جنبه‌های توانمندسازی زنان توجه کافی نکرده‌اند در حالی که توانمندسازی زنان سرپرست خانوار هنگامی به موفقیت مورد انتظار دست می‌یابد که به طور همزمان به سلامت روانی و بهبود جایگاه اجتماعی و اقتصادی آن‌ها توجه کند.

واژگان کلیدی: زنان سرپرست خانوار، آسیب‌پذیری، سیاست‌گذاری، ایران

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی "آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار و دلالت‌های سیاست‌گذاری آن در ایران" است که با حمایت مالی دفتر حمایتی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی انجام شده است. نویسنده اول مجری طرح و نویسندگان دوم و سوم همکاران طرح بوده‌اند.

۲. دانشیار گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)،

fatemeh_torabi@ut.ac.ir

۳. دانشجوی دکترا گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران؛

sadeghiananeh@gmail.com

۴. دانشجوی دکترا گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران؛ ranjbarisamane@yahoo.com

طرح مسئله

مدت زمان زیادی است که زنان سرپرست خانوار چه در کشورهای توسعه یافته و چه در کشورهای در حال توسعه کانون توجه و نگرانی بوده‌اند و نگرانی اصلی در مورد سطوح بالای فقر است که در این خانوارها مشاهده شده است. مطالعه‌ی زنان سرپرست خانوار در کشورهای در حال توسعه به موازات تحقیق در کشورهای توسعه‌یافته که با تاکید اولیه‌ی مشابه بر محرومیت‌های اقتصادی به عنوان ویژگی ذاتی زنان سرپرست خانوار است، بوده است (آقاجانیان^۱، ۲۰۱۳). مطابق تعریف، سرپرست خانوار، عضوی از خانوار است که در خانوار به این عنوان شناخته می‌شود و معمولاً مسئولیت تأمین تمام یا بخش عمده‌ای از هزینه خانوار و یا تصمیم‌گیری در مورد نحوه هزینه کردن درآمدهای خانوار را بر عهده دارد. این فرد لزوماً مسن‌ترین عضو خانوار نیست و می‌تواند مرد یا زن باشد (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۳). طی پنج دهه‌ی گذشته، خانوارهای زن‌سرپرست در ایران در حال افزایش بوده‌اند به طوری که سهم این خانوارها از ۶٫۵ درصد خانوارهای کشور در سال ۱۳۴۵ (معادل ۳۲۹۰۶۲ خانوار) به ۱۲٫۱ درصد در سال ۱۳۹۰ (معادل ۲۵۴۸۰۷۲ خانوار) (ترابی و قاضی طباطبایی، ۱۳۹۴) و ۱۲٫۷ درصد در سال ۱۳۹۵ (معادل ۳۰۶۱۷۵۳ خانوار) افزایش یافته است و دو سوم آن‌ها در مناطق شهری (معادل ۲۳۰۳۲۹۳ خانوار) سکونت داشته‌اند (وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۸: ۵). با توجه به اهمیت و نقش سرپرست در تأمین نیازهای اصلی اعضای خانوار از یک سو و وجود تبعیض جنسیتی، محدودیت‌های حقوقی و عرفی و نابرابری‌ها در بیشتر زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی برای زنان و به‌ویژه زنان سرپرست خانوار در اغلب جوامع از جمله ایران توجه به مسائل زنان سرپرست خانوار به عنوان یکی از قشرهای آسیب‌پذیر در کل جامعه ضروری است (کردزنگنه و اقبالی، ۱۳۹۷). موضوع زنان سرپرست خانوار و اختصاص دادن برنامه‌های بخش دولتی و خصوصی به زنان به منظور جلوگیری از فقر و آسیب، موضوعی چالش‌برانگیز و فاقد مستندات جامع است. از یک طرف این استدلال وجود دارد که زنان سرپرست خانوار محرومیت‌های چندگانه‌ای را به دلیل فقر، تبعیض جنسیتی و فقدان حمایت از طرف شبکه‌های اجتماعی و نیز دولت تجربه می‌کنند و در صورتی که به طور متوسط از سایر

خانوارها فقیرتر باشند، می‌بایست به طور جدی در حوزه مداخلات سیاستی گنجانده شوند (بووینیچ و گوپتا^۱، ۱۹۹۷). حتی اگر زنان سرپرست خانوار فقیر هم نباشند، ممکن است در معرض آسیب‌های اجتماعی، فرهنگی و روانشناختی قرار گیرند زیرا با ریسک‌های بیشتر و استراتژی‌های مقابله‌ای کمتری مواجه هستند (استفن و همکاران^۲، ۲۰۱۱). در کشورهای در حال توسعه، زنان سرپرست خانوار شایسته توجه ویژه‌ای هستند، زیرا معمولاً در دسترسی به بازار کار و به‌ویژه مشاغل رسمی مورد تبعیض قرار می‌گیرند و از طرف دیگر فشار هنجارهای فرهنگی را نیز تحمل می‌کنند. آسیب‌پذیری این زنان که گروهی قابل مشاهده و قابل شناسایی هستند، طراحی طیف وسیعی از برنامه‌های سیاستی و اجرای موفقیت آمیز آنها را ضروری می‌سازد (شانث^۳، ۲۰۰۴).

هدف این مطالعه بررسی و ارزیابی سیاست‌گذاری‌هایی است که در ایران برای زنان سرپرست خانوار انجام شده است. برای رسیدن به این منظور از روش مرور نظام‌مند^۴ استفاده شده است. مرور نظام‌مند ابزار مهمی برای به دست آوردن و ارزیابی شواهد به صورتی مطمئن، شفاف و عینی است (حداوی و پولین^۵، ۲۰۱۴) که می‌تواند به یک منبع اطلاعاتی کلیدی برای سیاست‌گذاران تبدیل شود و از سوی دیگر اهمیت پژوهش‌های کاربردی با هدف حل مسائل اجتماعی را افزایش دهد. قبل از مرحله‌ی بررسی و ارزیابی سیاست‌گذاری‌ها ابتدا ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار و سپس محورهای آسیب‌پذیری آنها براساس مطالعاتی که پیشنهاد سیاستی مطرح کرده بودند، مشخص شد و در نهایت پیشنهادات سیاستی مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفت.

روش

مرور نظام‌مند به عنوان مرور ادبیات تحقیق با استفاده از یک روش نظام‌مند و برنامه مطالعه دقیق و جامع برای خلاصه کردن شواهد مرتبط با سوالات پژوهش تعریف شده است (توفیک و

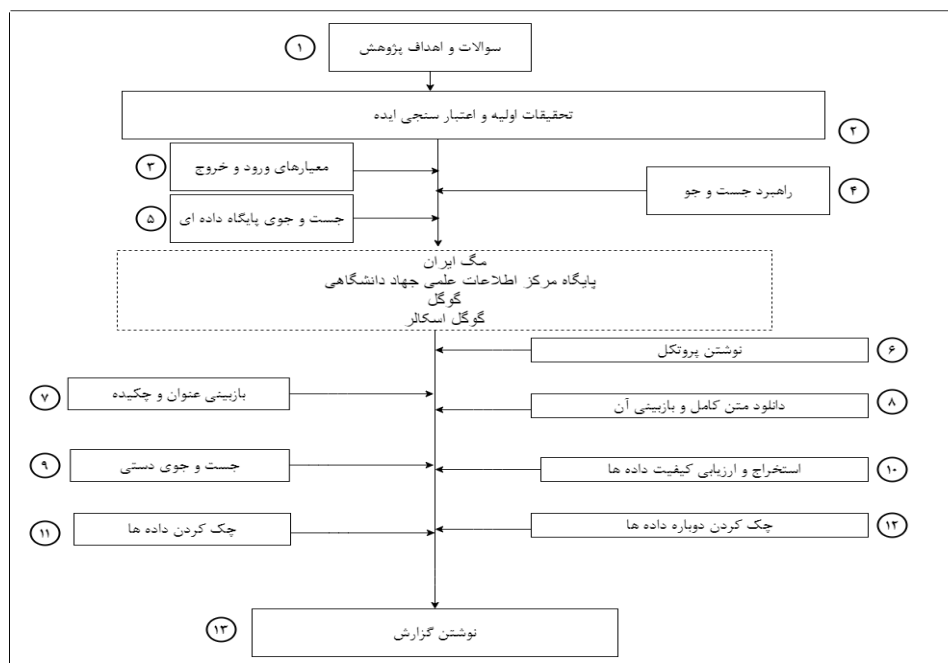
-
1. Buvinić & Gupta
 2. Stephan et al.
 3. Chant
 4. systematic review
 5. Haddaway & Pullin

همکاران^۱، ۲۰۱۹). در این مقاله، مرور نظام‌مند طبق مراحل شکل ۱ انجام شده است. در مرحله ۱، سوالات و اهداف پژوهش مشخص شدند. همانند سایر پژوهش‌ها، سعی شده است سوالات بدیع باشند و به صورت روشن، منطقی و کاملاً مشخص تدوین شوند. این مقاله به دنبال پاسخ به سه سوال زیر می‌باشد:

۱. وضعیت زنان سرپرست خانوار در ایران چگونه است؟
 ۲. چه سیاست‌گذاری‌هایی در رابطه با زنان سرپرست خانوار وجود دارد؟
 ۳. چه سیاست‌گذاری‌ها را می‌توان برای بهبود وضعیت زنان سرپرست خانوار پیشنهاد داد؟
- هدف از انجام مرور نظام‌مند، بازبینی و پیشنهاد سیاست‌گذاری‌ها و مداخلاتی است که می‌توانند به کاهش آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار در ایران کمک کنند. مرحله ۲، تحقیقات اولیه و اعتبارسنجی ایده را شامل می‌شود. به منظور شناسایی مقالات مرتبط، اطمینان از اعتبار ایده‌ی پیشنهادی، اجتناب از سوالات تکراری و اطمینان از اینکه مقالات کافی برای انجام تجزیه و تحلیل وجود دارد، این مرحله با جست‌وجوی ساده در گوگل^۲ انجام شد. در مرحله ۳ به معیارهای ورود و خروج، پرداخته شد. به منظور دستیابی به این هدف، مطالعاتی انتخاب شدند که (۱) مقاله‌ی منتشر شده در نشریات علمی یا گزارش‌های منتشر شده توسط سازمان‌های داخلی و بین‌المللی بودند؛ (۲) کشور ایران را مورد توجه قرار داده بودند؛ (۳) در دهه ۱۳۹۰ یا بین سال‌های ۲۰۱۱ و ۲۰۲۰ و به زبان‌های فارسی یا انگلیسی منتشر شده بودند؛ (۴) جمعیت هدف زنان سرپرست خانوار را بررسی کرده بودند؛ و (۵) موضوعات زنان سرپرست خانوار، آسیب، توانمندسازی، حمایت، سیاست‌گذاری و مداخله را شامل می‌شدند. مرحله ۴، راهبرد اصلی جست‌وجو است که براساس سوالات پژوهش تعیین شده است. در این مقاله، جست‌وجو در عنوان، چکیده و متن اصلی صورت گرفته است. توجه به این نکته حائز اهمیت است که به منظور پیشگیری از حذف مقالات مرتبط، به جست‌وجوی کلیدواژه‌ها اکتفا نشده و در صورت عدم یافتن کلیدواژه‌های مورد نظر، ساختار مطالعه و محتوای آن نیز اجمالاً بررسی شده است. در مرحله ۵، پایگاه‌های داده‌ای مگ ایران^۳، مرکز اطلاعات علمی جهاد

1. Tawfik et al.
2. Google
3. Magiran

دانشگاهی، گوگل و گوگل اسکالر^۱ مورد بررسی قرار گرفتند و در نهایت تمام مطالعات وارد محیط اکسل^۲ شدند.

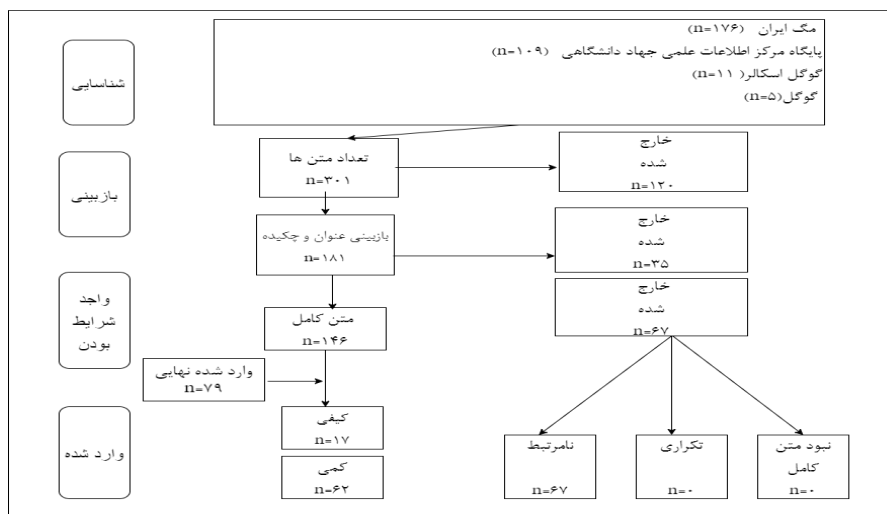
شکل ۱. مراحل انجام مرور نظام‌مند مطالعات زنان سرپرست خانوار در ایران

مرحله ۶ به نوشتن پروتکل اختصاص دارد. ثبت پروتکل در مراحل اولیه شفافیت در روند پژوهش را تضمین می‌کند. به علاوه، ارائه مستند کار گروهی پژوهش، سوالات پژوهش، معیارهای ورود و خروج، ارزیابی کیفیت و برنامه‌ی پیش‌تحلیل را مشخص می‌کند. در مرحله ۷، عنوان و چکیده بازبینی شدند. این مرحله توسط دو مرورگر مستقل انجام شد به طوری که معیارهای ورود دو بار بررسی و مطالعات تکراری به صورت دستی حذف شدند. در مرحله ۸، متن کامل مطالعات انتخاب شده در مرحله قبل دانلود شد و در مرحله ۹، برای مواردی که ممکن است در جست‌وجوی اولیه از قلم افتاده باشند، جست‌وجوی فهرست منابع مطالعات دانلود شده، صورت گرفته است. استخراج و ارزیابی کیفیت داده‌ها، مرحله ۱۰ را تشکیل

1. Google Scholar
2. Excel

می‌دهد. این مرحله مستلزم جمع آوری داده‌ها از متن کامل در یک صفحه اکسل است. استخراج و طبقه‌بندی اطلاعات تا قبل از رسیدن به این مرحله چندین بار به صورت آزمایشی انجام شده بود. در مرحله ۱۱، به دلیل احتمال خطای مرورگرها، اطلاعات استخراج شده مجدداً بررسی شدند. مرحله آخر، به استخراج جداول نهایی و تفسیر آن‌ها اختصاص دارد.

شکل ۲ مراحل شناسایی، بازبینی، واجد شرایط بودن و انواع مطالعات انتخاب شده را نشان می‌دهد. در مرحله شناسایی پایگاه‌های داده‌ای مگ ایران، مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی، گوگل و گوگل اسکالر مورد بررسی قرار گرفتند. در مجموع ۲۹۶ مقاله و ۵ گزارش شناسایی شدند. در مرحله بازبینی، ابتدا براساس معیارهای ورود و خروج در جدول ۱، ۱۲۰ مطالعه و سپس براساس عنوان و چکیده، ۳۵ مقاله دیگر خارج شدند. در مرحله واجد شرایط بودن، ۱۴۶ متن کامل مورد بررسی قرار گرفت که ۶۷ متن نامرتب خارج شدند. در نهایت تعداد کل متون انتخاب شده برای مرور نظام‌مند ۷۹ متن است که از این تعداد ۶۲ مطالعه از روش کمی و ۱۷ مطالعه از روش کیفی استفاده کرده‌اند، همچنین از این تعداد (۷۹ مطالعه) ۲۸ متن روان‌شناختی و سایر متون (۵۱ متن) اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی بوده است. یافته‌های مرور نظام‌مند در چهار بخش ارائه می‌شوند که به ترتیب، ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار، آسیب‌های آن‌ها، ارزیابی سیاست‌گذاری‌ها و در نهایت پیشنهادات سیاستی در مورد این گروه را شامل می‌شوند.

شکل ۲. نمودار بازبینی و انتخاب مطالعات

۳. یافته‌های تحقیق

۳.۱ ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار

بر اساس مطالعات مرور شده، بی‌سواد و کم‌سواد، میان‌سالی و سال‌خوردگی و غیر شاغل بودن یا اشتغال در مشاغل غیررسمی و کم‌درآمد از ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار است (جدول ۱). مطابق اطلس وضعیت زنان سرپرست خانوار (وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۸)، نیمی از زنان سرپرست خانوار بی‌سواد هستند در حالی که از هر ۶ مرد سرپرست خانوار تنها یک نفر بی‌سواد است. به علاوه، تحصیلات زنان سرپرست خانوار با سن و محل زندگی آن‌ها در ارتباط است به طوری که میزان بی‌سواد با افزایش سن و سکونت در مناطق روستایی افزایش می‌یابد. این در حالی است که بیش از یک سوم زنان سرپرست خانوار باسواد (در مقابل یک چهارم مردان سرپرست خانوار باسواد)، تحصیلات ابتدایی دارند که با احتساب بی‌سواد گسترده در گروه اول، نشان‌دهنده تحصیلات پایین‌تر آن‌ها می‌باشد. در مطالعه "بررسی اثر بخشی آموزش ذهن آگاهی بر بهزیستی روان‌شناختی و تاب‌آوری زنان سرپرست خانوار"، نیز صدقی و چراغی (۱۳۹۷) نشان دادند که ۵۷ درصد از افرادی که مورد مطالعه قرار گرفتند مدرک تحصیلی زیردیپلم دارند. زنان سرپرست خانوار شاغل، اکثراً در شغل‌های غیر رسمی و کم‌درآمد مشغول کار هستند. مطالعه احمدنیا و قالیباف (۱۳۹۶) نشان می‌دهد که اشتغال متقطع، الگوی رایج در میان زنان سرپرست خانوار متعلق به طبقه پایین و اشتغال دائم یا بیکاری، الگوی رایج در میان زنان سرپرست طبقه متوسط و بالا است. بنابراین اغلب زنان سرپرست خانوار یا بیکارند یا دارای مشاغل نیمه‌وقت، غیررسمی و کم‌درآمد هستند. یکی دیگر از ویژگی‌های بارز زنان سرپرست خانوار، بی‌همسری است که به طور مشخص در اثر فوت همسر رخ می‌دهد. به رغم آن که طی ۵ سال اخیر از سهم این گروه کاسته و به سهم زنان سرپرست خانوار بی‌همسر در اثر طلاق و هرگز ازدواج نکرده افزوده شده است. اما یافته‌های اکثر مطالعات نشان دهنده بر عهده گرفتن سرپرستی خانوار در اثر فوت همسر است. به عنوان نمونه، اکثر افراد پاسخگو در مطالعه "نقش سرمایه اجتماعی در کاهش گرایش به اعتیاد زنان سرپرست خانوار شهر زنجان" (فاطمه عظیمی ۱۳۹۶) را زنان بیوه تشکیل می‌دادند. در تحقیق دیگری که به بررسی ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و سلامت خانوارهای زن سرپرست می‌پردازد (افتخاری و همکاران، ۱۳۹۲)،

حدود ۷۰ درصد سرپرستان این خانوارها زنان بیوه بودند. میانگین بعد خانوارهای زن سرپرست ۲ نفر است که به میزان قابل توجهی کمتر از رقم مشابه در خانوارهای مردسرپرست (۳,۵ نفر) است (وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، ۱۳۹۸). به این ترتیب، زنان سرپرست خانوار افراد تحت سرپرستی کمتری دارند که با وضعیت بی‌همسری بیشتر این زنان و میانگین سنی بالاتر آن‌ها هم‌خوانی دارد.

جدول ۱. ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار بر اساس یافته‌های مرور نظام‌مند

ویژگی	
سن	- بیشترین فراوانی در گروه سنی ۳۵ تا ۵۵ سال
تحصیلات	- بی‌سوادها دارای سهم قابل توجه - اکثریت زنان دارای تحصیلات زیر دیپلم - سهم اندک زنان دارای تحصیلات دانشگاهی
وضعیت اشتغال	- غیر شاغل بودن اکثریت زنان - سهم غالب خانه‌داری - غلبه شغل‌های بی‌ثبات (غیر رسمی) در میان شاغلین
علت بی سرپرست شدن	- فوت همسر بیشترین فراوانی، پس از آن طلاق و سپس سایر دلایل مانند از کار افتادگی، زندان، اعتیاد و غیره
تعداد افراد تحت سرپرستی	- کوچک تر بودن بعد خانوار در خانوارهای زن سرپرست نسبت به خانوارهای مردسرپرست

۳,۲ محورهای آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار

آسیب‌های زنان سرپرست خانوار در حوزه‌های روان‌شناختی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در جدول ۲ مشخص شده‌اند. براساس مرور مطالعات انجام شده، زنان سرپرست خانوار در بسیاری از موارد بیش از آن‌که از نظر مادی آسیب‌پذیر باشند، از نظر روانی و اجتماعی آسیب‌پذیر هستند. بنابراین، فقر این افراد به مراتب فراتر از فقر مادی و مساله تامین امکانات ضروری زندگی آن‌ها است و شامل جنبه‌های وسیع‌تری چون دسترسی به فرصت‌ها، حق انتخاب، اتکا به خود، اعتماد به نفس، توانایی و امکان مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی است. به

این ترتیب، منشاء محرومیت‌ها و آسیب‌های زنان سرپرست خانوار را نمی‌توان فارغ از تاثیر جامعه و خانواده تحلیل کرد. به عبارت دیگر، توانمندسازی زنان مستلزم برداشتن موانع و تحول در کلیه نهادهایی است که زنان را از به‌دست آوردن توانمندی‌های خود باز می‌دارند (براری و همکاران، ۱۳۹۱؛ مهاجری امیری و همکاران، ۱۳۹۵). پژوهش‌های انجام شده در حوزه آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار نشان می‌دهند که این افراد دارای شبکه اجتماعی ضعیف و محدود به شبکه خویشاوندی هستند و حضور آن‌ها در عرصه‌های عمومی محدود است. مخدوش شدن روابط اجتماعی علاوه بر برهم زدن تعادل روانی، امکان دریافت حمایت‌های اجتماعی این افراد را کاهش می‌دهد (براری و همکاران، ۱۳۹۱). همچنین دسترسی آسان جنسی به این زنان، یک باور فرهنگی رایج است که باعث محدودیت روابط و شبکه اجتماعی زنان سرپرست خانوار می‌شود. بسیاری از زنان سرپرست خانوار، تجاربی از خواسته‌هایی مانند ازدواج موقت، آزارهای کلامی و پیشنهاد حمایت شدن در قبال ارتباط جنسی را دارند. همچنین آن‌ها با نگرش منفی از طرف زنان غیر سرپرست نیز مواجه هستند.

جدول ۲. محورهای آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار بر اساس یافته‌های مرور نظام مند

محور	نوع آسیب
روان شناختی	<ul style="list-style-type: none"> - شیوع بالای افسردگی و اضطراب - استرس زیاد - اختلالات رفتاری و فشار روانی
اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - فقدان امنیت اجتماعی و تبعیض اجتماعی - محدودیت شبکه اجتماعی - سطح پایین دانش و اطلاعات - فقر آموزشی - تنش‌های خانوادگی - بیگانگی اجتماعی - انزوای اجتماعی - ترک تحصیل و مشکلات رفتاری بسیاری از فرزندان زنان سرپرست خانوار

محور	نوع آسیب
اقتصادی	- درآمد کم و فقر اقتصادی - ناامنی غذایی - مشکل مسکن - تداخل نقش مادری و اشتغال بیرون ازخانه - نداشتن بیمه
فرهنگی	- شانس کم ازدواج مجدد - ازدواج اجباری - مشکلات خانوادگی - باور فرهنگی دسترسی آسان جنسی به زنان مطلقه یا بیوه

۳.۳ ارزیابی سیاست‌گذاری‌ها

سیاست‌های حمایتی مستقیم و غیر مستقیم متنوعی در مورد زنان سرپرست خانوار در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در ایران تدوین شده است و این گروه موضوع آیین نامه‌های متعددی در شورای فرهنگی و اجتماعی زنان بوده است که وظیفه بررسی و تدوین طرح‌های مناسب برای حل مشکلات زنان بی سرپرست و حمایت از آن‌ها را برعهده دارد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که مداخلات گوناگونی در حوزه‌های اقتصادی، روان‌شناختی-اجتماعی انجام شده است. این مداخلات و ارزیابی آن‌ها در جدول ۳ ارائه شده‌اند. همان‌گونه که مشاهده می‌شود بیشترین مداخلات برای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در حوزه اقتصادی انجام شده است. دولت از طریق نهادها و سازمان‌های حمایتی از جمله کمیته امداد امام‌خمينی (ره)، بهزیستی و غیره از زنان سرپرست خانوار کشور به طور رسمی حمایت می‌کند، اما برنامه‌های حمایتی عمدتاً در قالب پرداخت‌های مالی دنبال شده‌اند و بیشتر بر مرحله اول توانمندسازی یعنی رفاه تمرکز دارند در حالی که آنچه پس از مرحله رفاه اهمیت دارد، دسترسی به منابع توسعه مانند تحصیلات بالا و آموزش مهارت حرفه‌ای است که فرصت اشتغال در مشاغل درآمدزا را ایجاد و زمینه توسعه و پیشرفت اجتماعی و اقتصادی این خانوارها را میسر می‌سازد (اله یاری و اسدی، ۱۳۹۴؛ مهاجری امیری، ۱۳۹۵). بر اساس مطالعه قلی‌پور و رحمیان (۱۳۹۰)، بعضی سازمان‌ها به افرادی که دارای مدرک فنی و حرفه‌ای بودند

وام خود اشتغالی می‌دادند اما طبق ادعای زنان سرپرست خانوار وام‌های مذکور برای ایجاد اشتغال شخصی کفایت نمی‌کردند. به این ترتیب، مهارت آموخته شده از نظر آن‌ها بدون استفاده باقی می‌ماند. در این مطالعه تاثیر وام‌های کم بهره بر توانمندسازی زنان سرپرست خانوار تایید نشده است. علت این امر از نظر محققین نه در اصل پرداخت وام بلکه در چگونگی پرداخت آن نهفته است زیرا شرایط پرداخت وام (داشتن ضامن و گذاشتن وثیقه) شرایطی است که این خانوارها اغلب قادر به تامین آن نیستند و حتی گاهی این وام به همین دلیل توسط خود آن‌ها استفاده نمی‌شود و با دریافت مبلغ ناچیزی از وام، آن را به ضامن واگذار می‌کنند. از دیگر مداخلات اقتصادی می‌توان به تاسیس تعاونی‌های گروه‌های همیار زنان سرپرست خانوار اشاره کرد که با مشکل بازاریابی و فروش محصولات تولید شده روبرو بوده‌اند. بر اساس مطالعه قلی‌پور و رحیمیان (۱۳۹۰)، مهم‌ترین مشکلات طرح‌های خودکفایی و کارآفرینی کمیته امداد امام خمینی (ره) عبارتند از عدم استفاده از تجربه سایرین، عدم ارتباط و تعامل افراد خودکفا با یکدیگر، عدم وجود دانش تخصصی مربوط به طرح خودکفایی و عدم توجه کافی به وضعیت جسمی، روانی و خانوادگی زنان سرپرست خانوار. ارائه کمک‌های نقدی که اغلب به صورت بن‌های خرید از فروشگاه‌های خاص و در روزها و ساعات مشخصی است، با مشکل بعد مسافت برای برخی افراد و تهیه اجناس غیر ضروری و بی‌کیفیت همراه است. از دیگر مشکلات کمک‌های غیر نقدی می‌توان به احتمال توزیع ناعادلانه آن‌ها در نتیجه ضعف اطلاع‌رسانی همگانی و عدم دریافت کمک‌های یکسان اشاره کرد.

در حوزه روان‌شناختی - اجتماعی مداخلاتی از جمله عضویت در سازمان‌های مردم‌نهاد و برگزاری دوره‌های آموزشی و ارائه مشاوره صورت گرفته است که می‌تواند نتایج مثبتی را برای زنان سرپرست خانوار به ارمغان آورد اما بر اساس مطالعه براری و همکاران (۱۳۹۱)، از جنبه‌های کاهش وابستگی، ایجاد خوداتکایی و آموزش مهارت‌های زندگی و مهارت‌های روان‌شناختی هنوز به عملکرد مورد انتظار دست نیافته‌اند. به عنوان مثال، علیرغم عضویت زنان سرپرست خانوار در چنین سازمان‌هایی، شبکه اجتماعی آن‌ها همچنان محدود است به طوری که بیشتر با خویشاوندان درجه اول در ارتباط هستند و در نتیجه از شبکه حمایتی محدودی برخوردارند که می‌تواند در تداوم محرومیت این خانوارها موثر باشد. در واقع، بیگانگی و

انزوای اجتماعی در هر دو گروه زنان سرپرست خانوار عضو و غیر عضو سازمان‌های مردم‌نهاد قابل مشاهده است.

به این ترتیب، می‌توان ملاحظه کرد بیشتر مداخلاتی که برای زنان سرپرست خانوار طراحی شده اند، بر جنبه‌های اقتصادی تمرکز دارند و غالباً به سایر جنبه‌های توانمندسازی زنان توجه کافی نکرده‌اند در حالی که توانمندسازی زنان سرپرست خانوار هنگامی به موفقیت مورد انتظار دست می‌یابد که به طور همزمان به سلامت روانی و بهبود جایگاه اجتماعی و اقتصادی آن‌ها توجه کند. به عنوان مثال، اگرچه تجربه نامطلوب زنان بیوه و مطلقه از خواسته‌های مردان برای ایجاد روابط نامتعارف، یکی از آسیب‌های شناسایی شده است، مطالعه‌ای یافت نشد که آموزش‌های مورد نیاز برای پیشگیری از این تجارب و ارائه اطلاعات و خدمات بهداشت باروری به این افراد را مورد بررسی قرار داده باشد. چنین مداخلاتی می‌توانند ضمن افزایش توانمندی اجتماعی، روان‌شناختی و اقتصادی زنان، وضعیت سلامت آن‌ها را ارتقاء دهد.

جدول ۳. پیشنهادات سیاستی مرتبط با زنان سرپرست خانوار بر اساس یافته‌های مرور نظام‌مند

محور	نوع مداخله	ارزیابی
روان‌شناختی	عضویت در سازمان‌های مردم‌نهاد و برگزاری دوره‌های آموزشی و ارائه مشاوره	- ضعف عملکرد در زمینه خوداتکایی - عدم توجه کافی به آموزش مهارت‌های روان‌شناختی
اجتماعی	عضویت در سازمان‌های مردم‌نهاد	- محدودیت در دریافت حمایت اجتماعی و گسترش شبکه اجتماعی
اقتصادی	حمایت‌های مالی و تحت پوشش بودن از طرف نهادهایی مانند کمیته امداد امام خمینی (ره) و بهزیستی	- تمرکز بر ارائه پرداخت‌های مالی مانند مستمری
	تاسیس تعاونی‌های گروه‌های همیار زنان سرپرست خانوار تحت پوشش سازمان بهزیستی	- بازاریابی و فروش محصولات
	طرح‌های خودکفایی و کارآفرینی	- عدم تعامل افراد خودکفا با یکدیگر - عدم وجود دانش تخصصی مربوط به طرح - عدم توجه کافی به وضعیت جسمی، روانی و خانوادگی زنان سرپرست خانوار

ارزیابی	نوع مداخله	محور
<p>- عدم توجه به بعد مسافت، محدودیت‌های زمانی و اقلام ضروری در استفاده از بن‌های خرید مربوط به فروشگاه‌های خاص</p> <p>- احتمال توزیع ناعادلانه به سبب محدودیت‌های اطلاع‌رسانی</p>	کمک‌های غیر نقدی	

۴,۳ پیشنهادات سیاستی

پس از مرور مداخلات انجام شده، مداخلات پیشنهادی مرتبط با زنان سرپرست خانوار بر اساس نتایج مرور نظام مند مطالعات پیشین، در سه محور به شرح ذیل ارائه می‌شود (جدول ۴):

- مداخلات روانشناختی
- ایجاد مراکز مشاوره جامع در نهادها و سازمان‌های حمایتی که ضمن آموزش مهارت‌های زندگی، خدمات فرهنگی، آموزشی و اجتماعی ارائه می‌کنند و تسهیل دسترسی به آن‌ها از طریق اطلاع‌رسانی و ارائه خدمات رایگان نقش مهمی در رفع و پیشگیری از آسیب‌های روان‌شناختی زنان سرپرست خانوار و فرزندان آن‌ها دارد.
- توانمندسازی روان‌شناختی زنان سرپرست خانوار و فرزندان آن‌ها در حوزه‌های مختلف مانند خودکارآمدی، عزت نفس، عدم وابستگی و تاب‌آوری، سرمایه مهمی در ایجاد توان اجتماعی و اقتصادی این افراد است.
- مداخلات اجتماعی
- بسترسازی در جهت رفع موانع فرهنگی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار به وسیله آگاهی بخشی و تغییر افکار عمومی و هنجارهایی که آن‌ها را از دستیابی به موقعیت‌های اجتماعی و اقتصادی شایسته و مورد انتظار محروم می‌کند، یکی از مداخلات اجتماعی پیشنهادی است.
- الگوسازی از طریق ارائه تجربیات زنان سرپرست خانوار موفق در ایجاد انگیزه و امید برای دستیابی به موفقیت‌های فردی و اجتماعی در میان سایر زنان سرپرست خانوار و هموار کردن چنین مسیری برای آن‌ها موثر است.

- ایجاد شبکه‌های اجتماعی زنان سرپرست خانوار یکی از مداخلات موثر برای تبادل تجربیات، همدلی، همکاری و افزایش سرمایه اجتماعی آنها است که به طور مستقیم در توانمندسازی اجتماعی و روان‌شناختی این افراد موثر است و می‌تواند از طریق انتقال تجربیات کاری زمینه مناسبی نیز برای توانمندسازی اقتصادی آنها فراهم کند.
- افزایش فرصت‌های آموزشی برای زنان سرپرست خانوار و فرزندان آنها ابزار مهمی در توانمندسازی اجتماعی، روان‌شناختی و اقتصادی آنها به شمار می‌رود و می‌تواند از بازتولید آسیب‌های مرتبط با این خانوارها جلوگیری کند.
- تسهیل دسترسی به خدمات مراقبتی مرتبط با کودکان، سالمندان و اعضای بیمار خانوار نقش مهمی در ایجاد آرامش خاطر زنان سرپرست خانوار دارد و بستر لازم برای فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی آنها را به عنوان تامین‌کنندگان معاش خانوار فراهم می‌کند.

جدول شماره ۴: راهکارهای پیشنهادی مرتبط با زنان سرپرست خانوار بر اساس

یافته‌های مرور نظام‌مند

محور	راهکار
روان‌شناختی	<ul style="list-style-type: none"> - ایجاد مراکز مشاوره جامع و تسهیل دسترسی به آنها - توانمندسازی روانی زنان سرپرست خانوار و فرزندان آنها
اجتماعی	<ul style="list-style-type: none"> - بسترسازی در جهت رفع موانع فرهنگی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار - الگوسازی از طریق ارائه تجربیات موفق - ایجاد شبکه حمایت اجتماعی - افزایش فرصت‌های آموزشی برای زنان سرپرست خانوار و فرزندان آنها - تسهیل دسترسی به خدمات مراقبتی
اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> - اشتغال‌زایی مبتنی بر حفظ کرامت و سازگاری نقش‌ها - ایجاد الگوی نوین توانمندسازی - آموزش مستمر مهارت‌های شغلی - ایجاد تشکل‌ها و تعاونی‌ها - تسهیل دسترسی به تسهیلات بانکی، خدمات بیمه‌ای و طرح‌های مسکن - تسهیل بازاریابی

- مداخلات اقتصادی
- با توجه به بیکاری یا اشتغال اکثریت زنان سرپرست خانوار در مشاغل غیررسمی و کم‌درآمد، اشتغال‌زایی مبتنی بر حفظ کرامت که مستلزم تضاد بین مسئولیت‌های خانوادگی و شغلی آن‌ها نباشد، ضروری است.
- ایجاد الگوی نوین توانمندسازی زنان سرپرست خانوار بر مبنای مشاغل خرد و خانگی درآمدزا و پایدار، یکی از راهکارهای پیشنهادی است.
- فراهم کردن زمینه اشتغال و آموزش مستمر مهارت‌های شغلی، نقش مهمی در حفظ جایگاه زنان سرپرست خانوار در بازارهای رقابتی و مبتنی بر فن‌آوری روز دارد.
- ایجاد تشکلهای و تعاونی‌ها باعث هم‌افزایی مالی و مهارتی زنان سرپرست خانوار می‌شود و در صورت دسترسی به بازار فروش عامل مهمی در موفقیت آن‌ها به شمار می‌رود.
- ایجاد ابزار لازم جهت توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار از مهم‌ترین مداخلات اقتصادی است که نمونه‌هایی از آن را می‌توان تسهیل دسترسی به تسهیلات بانکی، خدمات بیمه‌ای و طرح‌های مسکن دانست.
- ایجاد محصولات و ارائه خدمات در صورت بازاریابی مناسب به درآمدزایی منجر می‌شود و از این رو مداخلات تسهیل‌کننده بازاریابی در توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار - که عموماً از شبکه اجتماعی گسترده‌ای برخوردار نیستند - نقش مهمی دارد.

۵. نتیجه‌گیری

این مطالعه به منظور شناسایی و تحلیل آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار در ایران و دلالت‌های سیاستی آن تدوین شده است. یافته‌های این تحقیق شامل ۴ بخش می‌باشد. بخش اول، به ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار اختصاص دارد که در آن سن، تحصیلات، وضعیت اشتغال، علت بی سرپرست شدن و تعداد افراد تحت سرپرستی مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌ها نشان داد که، اکثر پیشنهادات سیاستی در ایران براساس مشخصه‌های کم‌سواد (بی سواد و پس از آن دارای مدرک تحصیلی زیر دیپلم و سهم اندکی از آنها دارای مدرک تحصیلی دانشگاهی)، غیر شاغل بودن (اکثر زنان سرپرست خانوار یا بدون شغل و خانه دار هستند یا دارای مشاغل نیمه وقت، غیررسمی و کم درآمد) و معطوف بودن به گروه سنی ۳۵ تا ۵۵ سال، مطرح شده

است. نتایج این قسمت نشان داد که سیاست‌گذاری برای زنان سرپرست خانوار در ایران ناهمگونی‌ها و تفاوت‌های بین زنان سرپرست خانوار را ملاحظه نکرده‌اند. برای مثال زنان در گروه‌های سنی و تحصیلی گوناگون و یا زنان دارای فرزند (کودک یا در حال تحصیل) نیازهای گوناگونی دارند که مستلزم سیاست‌های متفاوتی هستند. چنین الگوهایی از تنوع نیازها در خانوارهای زن سرپرست حکایت دارد: بررسی ترتیبات زندگی بر مبنای الگوی سنی زنان سرپرست خانوار براساس مطالعه‌ی ترابی و همکاران در سال ۱۳۹۴ نشان داد که تنها زندگی کردن بیشتر در میان سالخورده‌گان و زندگی با فرزند بیشتر در میان میانسالان رواج دارد. سالخورده‌گانی که در اوج ناتوانی‌های جسمی به تنهایی زندگی می‌کنند و زنان میانسالی که بدون همراهی همسر، سرپرستی فرزندان را بر عهده دارند. فرزندان که بیسواد گسترده‌تر و سطوح تحصیلی پایین‌تر در میان آن‌ها به عنوان فرزندان خانوارهای زن سرپرست رواج دارد.

بخش دوم، به محورهای آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار اختصاص دارد که در این بخش، آسیب‌های زنان در حوزه‌های روان‌شناختی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مورد بررسی قرار گرفته است. یکی از مشکلات اساسی زنان سرپرست خانوار محدودیت شبکه اجتماعی است که می‌تواند ناشی از فقدان امنیت اجتماعی و تبعیض اجتماعی و نیز به دلیل فقر آموزشی و سطح پایین دانش و اطلاعات باشد. مشکلات فرهنگی، مرتبط با محدود شدن شبکه‌های اجتماعی و مناسبات مرتبط با آن است که زنان را با آسیب‌های جدی، از جمله احتمال کمتر برای ازدواج مجدد مواجه می‌کند. از مشکلات روانشناختی در بین زنان سرپرست خانوار می‌توان به شیوع بالای افسردگی و اضطراب اشاره کرد به علاوه زنان سرپرست خانوار در مقایسه با هم‌تایانشان در خانوارهای مرد سرپرست از اختلال رفتاری و فشار روانی بیشتری رنج می‌برند. در حوزه اقتصادی نیز اکثر زنان سرپرست خانوار که دارای شغل بودند تداخل نقش مادری و شغل بیرون از خانه داشتند که این امر منجر به درآمد کم و فقر اقتصادی می‌شود و نا امنی غذایی و مشکل مسکن را در پی دارد. جمع بندی محورهای آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار نشان داد که حوزه‌ی آسیب‌پذیری را نمی‌توان صرفاً به حوزه‌ی آسیب‌پذیری اقتصادی تقلیل داد. آسیب‌های اجتماعی و سلامت روانی خود

می‌توانند منشاء یا تقویت‌کننده محرومیت اقتصادی باشند و عدم توجه به آنها می‌تواند موفقیت مداخلات اقتصادی را با چالش مواجه سازد.

بخش سوم نشان می‌دهد که مداخلات گوناگونی در حوزه‌های روان‌شناختی، اجتماعی و اقتصادی انجام شده است. همانگونه که مشاهده شد بیشترین مداخلات به توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در حوزه اقتصادی مربوط می‌شود. این مداخلات شامل حمایت‌های مالی توسط کمیته امداد امام‌خمینی (ره) و بهزیستی، تاسیس تعاونی گروه‌های همیار زنان، طرح‌های خودکفایی و کمک‌های غیرنقدی می‌باشد. هر کدام از موارد فوق می‌تواند در بهبود وضعیت مالی زنان سرپرست خانوار موثر باشد اما ضعف‌هایی نیز در این مداخلات مشاهده شده است. برای مثال، ضعف در تاسیس تعاونی گروه‌های همیار زنان، به عدم بازار یابی و مشکلات در فروش محصولات باز می‌گردد و عدم وجود دانش تخصصی و استفاده از دانش و تجربه افراد متخصص و موفق موجب ناکارآمدی طرح‌های خودکفایی می‌شود. ازجمله مداخلات روانشناسی، عضویت در سازمان‌های مردم‌نهاد و برگزاری دوره‌های آموزشی و ارائه مشاوره است. این مداخلات اگرچه نتایج مثبتی برای زنان سرپرست خانوار داشته اما به عملکرد مورد انتظار دست نیافته است.

بخش چهارم متمرکز بر مداخلات پیشنهادی در سه محور روان‌شناختی، اجتماعی و اقتصادی بوده است. که به طور خلاصه عبارتند از ایجاد مراکز مشاوره جامع و توانمندسازی روانی در محور روان‌شناختی، رفع موانع فرهنگی توانمندسازی، الگوسازی، ایجاد شبکه حمایت اجتماعی، افزایش فرصت‌های آموزشی و تسهیل دسترسی به خدمات مراقبتی در محور اجتماعی و اشتغال‌زایی مبتنی بر کرامت، ایجاد الگوی نوین توانمندسازی، آموزش مستمر مهارت‌های شغلی، ایجاد تشکل‌ها و تعاونی‌ها، تسهیل بازاریابی و دسترسی به تسهیلات بانکی، خدمات بیمه‌ای و طرح‌های مسکن در محور اقتصادی.

براین اساس پیشنهاد می‌شود مطالعات بعدی با بررسی اهمیت ابعاد گوناگون آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار، نقش سیاست‌گذاری چندبعدی در حوزه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار و اعضای این خانوارها را مورد تاکید قرار دهند.

منابع

- احمدنیا، شیرین؛ قالیباف کامل، آتنا (۱۳۹۶) زنان سرپرست خانوار در تهران: مطالعه کیفی تجربیات، چالش‌ها و ظرفیتهای آنها. فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ۱۷، شماره ۶۵، صص ۱۳۰-۱۳۷.
- اسعدی خلیلی، نرجس خاتون؛ حق پرست، فاطمه؛ زیرک آبدارلو، علی؛ مهربانی، عاطفه (۱۳۹۷). بررسی وضعیت تعاونی‌های گروه‌های همیار زنان سرپرست خانوار تحت پوشش سازمان بهزیستی. مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی.
- افتخاری نسرین؛ پاینده، ابوالفضل؛ ترابی، فاطمه؛ چگینی، طیبه؛ خسروی، اردشیر؛ رجبی رستمی، مهدیه؛ رضایی قهرودی، زهرا؛ زاهدیان، علیرضا؛ سینایی، محمدرضا؛ عسگری، جعفر؛ فاضلی، بتول؛ قاضی طباطبایی، محمود؛ محرابی، یداله؛ مهری، نادر؛ محمدی، گوهر (۱۳۹۲). بررسی ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و سلامت خانوارهای زن سرپرست با تاکید بر سیاست‌ها و برنامه‌های پشتیبانی. پژوهشکده آمار.
- افشاری، علی؛ هاشمی، زهره؛ رضایی، رسول (۱۳۹۸). بررسی سطح سلامت اجتماعی و عزت نفس در خانواده‌های زن سرپرست توانمندشده و توانمند نشده (مطالعه موردی سازمان بهزیستی). فصلنامه زن و جامعه، سال ۱۰، شماره ۳، صص ۱۶-۱.
- افشانی، سیدعلیرضا؛ فاتحی، الهام (۱۳۹۵). توانمندی زنان سرپرست خانوار و عوامل اجتماعی - فرهنگی مرتبط با آن: مطالعه زنان زیر پوشش کمیته امداد امام خمینی (ره) شهر تبریز. فصلنامه علمی- پژوهشی زن و جامعه، دوره ۷، شماره ۲۷، صص ۳۸-۱۹.
- اکبری ترکمانی، نسرین؛ قاسمی، وحید؛ آقا بابایی، احسان (۱۳۹۷). توانمندسازی زنان سرپرست خانوار منطقه ۵ شهر اصفهان با تاکید بر مولفه اشتغال. فصلنامه مطالعات اجتماعی، دوره ۱۶، شماره ۳، صص ۳۶-۷.
- اله یاری، طلعت؛ اسدی، سیما (۱۳۹۴). اثر بخشی خدمات ارائه شده توسط سازمان بهزیستی بر میزان توانمندی زنان سرپرست خانوار. فصلنامه علوم اجتماعی، دوره ۲۲، شماره ۶۸، صص ۷۹-۱۵۰.
- امرالله مجدآبادی، زهرا؛ نیک پیما، نسرین؛ حضرتی گنبد، سارا؛ نوری، فاطمه؛ نوعی محمدباقر، الهام (۱۳۹۸). کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار در ایران: یک مطالعه مروری. مجله پژوهش پرستاری ایران، جلد ۱۴، شماره ۵، صص ۶۵-۵۸.

- براتی، محمد علی؛ ابراهیمی سالاری، تقی (۱۳۹۷). عوامل موثر بر فقر در خانوارهای دارای سرپرست زن در ایران. فصلنامه رفاه اجتماعی، دوره ۱۸، شماره ۶۸، صص ۸۵-۴۳.
- براری، مرضیه؛ مطهری اصل، مرضیه؛ رضوی خراسانی، سید جمال (۱۳۹۱). بررسی تأثیر عضویت در سازمان‌های مردم‌نهاد بر پایگاه اجتماعی-اقتصادی زنان سرپرست خانوار. فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه‌شناسی زنان، سال ۳، شماره ۱، صص ۱۸۰-۱۵۷.
- ترابی، فاطمه؛ قاضی طباطبایی، محمود (۱۳۹۴). خانوارهای زن سرپرست در ایران. مجموعه‌ای در حال افزایش و ناهمگون. در بررسی مسائل نوظهور جمعیتی ایران: مجموعه مقالات سیاستی. قابل دسترس در <https://iran.unfpa.org/publications>.
- ترابی مومن، الهام؛ راهب، غنچه؛ علی پور، فردین؛ بیگلریان، اکبر (۱۳۹۶). بررسی اثربخشی مداخله مددکاری اجتماعی گروهی با رویکرد توسعه بر توانمندسازی روانی و اجتماعی زنان سرپرست خانوار. آرشیو توانبخشی (توانبخشی)، دوره ۱۸، شماره ۳، صص ۲۴۲-۲۵۳.
- جعفری شیرازی، فائزه (۱۳۹۱). بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر بالابردن خودکارآمدی زنان سرپرست خانوار شهرداری شهر تهران در سال ۹۰-۸۹. پژوهشنامه زنان، دوره ۳، شماره ۶، صص ۷۰-۴۷.
- جلیلیان، نسرين؛ پاپ زن، عبدالحمید (۱۳۹۸). موانع و محدودیت‌های موفقیت طرح‌های خودکفایی و کارآفرینی کمیته امداد امام خمینی(ره) مورد: زنان سرپرست خانوار دهستان هرسم، شهرستان اسلام آباد غرب. مجله اقتصاد فضا و توسعه روستایی، بهار ۱۳۹۸، دوره ۸، شماره ۱، صص ۷۸-۶۵.
- جمالی، محمود؛ سپاه منصور، مژگان؛ فلاحیان، معصومه (۱۳۹۳). مقایسه بهزیستی روان شناختی زنان سرپرست خانواده با زنان دارای سرپرست، فصلنامه زن در توسعه و سیاست (پژوهش زنان)، دوره ۱۱، شماره ۴، صص ۵۴۲-۵۳۱.
- جمشیدی، معصومه؛ مهدی زاده، حسین (۱۳۹۸). طراحی الگوی توانمندسازی اقتصاد زنان سرپرست خانوار در ایلام. پژوهش‌های ترویج و آموزش کشاورزی، دوره ۱۳، شماره ۲، صص ۵۰-۳۹.
- جمشیدی، معصومه؛ مهدی زاده، حسین (۱۳۹۸). کاربرد رویکرد آینده‌پژوهشی در تحلیل سیستمی پیامدهای استراتژی مرسوم توانمندسازی اقتصادی زنان سرپرست خانوار استان ایلام. مجله زن در توسعه و سیاست، زمستان ۱۳۹۸، دوره ۱۷، شماره ۴، صص ۶۵۲-۶۳۱.

- جوادیان، سیدرضا؛ میرزایی فتح‌آبادی، هادی؛ افراسیابی، حسین (۱۳۹۸). مطالعه کیفی دلایل و زمینه‌های مشارکت نکردن زنان سرپرست خانوار در برنامه‌های توانمندسازی. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، تابستان ۱۳۹۸، دوره ۸، شماره ۲، صص ۸۶-۶۵.
- حبیبی، مجتبی؛ قنبری پیرکاشانی، نیکزاد؛ خدایی، ابراهیم؛ قنبری، پرستو (۱۳۹۲). اثربخشی مدیریت استرس به روش شناخت-رفتاری بر کاهش اضطراب، استرس و افسردگی زنان سرپرست خانوار. تحقیقات علوم رفتاری، دوره ۱۱، شماره ۳، صص ۱۷۵-۱۶۶.
- حسنی، محمد؛ و رجبی، مریم؛ تیما، پریسا (۱۳۹۴). اضطراب اجتماعی، خود باوری و کارآفرینی زنان سرپرست خانوار تحت حمایت کمیته امداد امام خمینی (ره). فرهنگی - تربیتی زنان و خانواده، سال ۱۰، شماره ۳۳، صص ۸۸-۶۵.
- حسینی بهشتیان، سید محمد؛ میرزازاده، رقیه (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش تاب آوری بر راهبردهای تنظیم هیجان و رضایت از زندگی زنان سرپرست خانوار. جامعه پژوهی فرهنگی، دوره ۷، شماره ۳، صص ۴۱-۲۱.
- حمیدی، فریده (۱۳۹۸). بررسی رابطه بین حمایت اجتماعی و سلامت روانی در زنان سرپرست خانوار در کارکنان یک دانشگاه نظامی. روانشناسی نظامی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۶۰-۵۱.
- خانی، سعید؛ خضری، فرشید؛ یاری، کتایون (۱۳۹۶). مطالعه آسیب‌پذیری اجتماعی زنان سرپرست خانوار و زنان دارای سرپرست در منطقه سلطان آباد شهر تهران. فصلنامه زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۵، شماره ۴، صص ۵۹۷-۶۲۰.
- خدایاری فرد، محمد؛ و زندی، سعید، و حاج حسینی، منصوره؛ غباری بناب، باقر (۱۳۹۵). اثربخشی آموزش مبتنی بر مثبت اندیشی بر فرآیند خانواده و بهزیستی ذهنی زنان سرپرست خانوار. خانواده پژوهی، دوره ۱۲، شماره ۴۸، صص ۶۱۲-۵۹۳.
- دربان آستانه، علی رضا؛ رضوانی، محمدرضا؛ قدیری معصوم، مجتبی؛ هاجری، بهرام (۱۳۹۸). تحلیل فضایی پراکنش زنان سرپرست خانوار مورد حمایت کمیته امداد در سطح کشور و ارتباط آن با متغیرهای اجتماعی و اقتصادی. مجله زن و جامعه، دوره ۱۰، شماره ۲، صص ۱۹۳-۱۶۹.
- رضاپور میرصالح، یاسر؛ فلاح، محسن؛ صابری، مصطفی (۱۳۹۵). بررسی اثربخشی مداخله مبتنی بر آموزش مهارت‌های زندگی بر کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار. فصلنامه زن و جامعه، دوره ۷، شماره ۲۵، صص ۱۰۰-۸۱.

- رضایی، زهراسادات؛ دهقانی، محسن؛ حیدری، محمود (۱۳۹۶). کیفیت زندگی زنان سرپرست خانواده: نقش تاب‌آوری و کارکرد خانواده مبتنی بر مدل مک‌مستر. فصلنامه خانواده‌پژوهشی، دوره ۱۳، شماره ۳، صص ۴۲۱-۴۰۷.
- رضایی، مهدی؛ محمودی، فاطمه (۱۳۹۸). بازسازی معنایی کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار در کردستان: یک مطالعه کیفی. جامعه‌شناسی کاربردی، دوره ۳۰، شماره ۱، صص ۱۶۶-۱۴۳.
- رفعت‌جاه، مریم؛ ربیعی، مرجان (۱۳۹۵). مطالعه تجربه ایفای هم‌زمان نقش شغلی - خانوادگی در زنان سرپرست خانوار با تأکید بر زنان دست‌فروش مترو. رفاه اجتماعی، دوره ۱۶، شماره ۶۲، صص ۱۸۶-۱۴۳.
- روشنی، شهره؛ تافته، مریم؛ خسروی، زهره؛ خادمی، فاطمه (۱۳۹۹). شرایط تأثیرگذار بر وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار در ایران و راهکارهای کاهش آسیب‌ها. فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، سال ۹، شماره ۳، صص ۷۱۷-۶۹۳.
- ریماز، شهناز؛ مرادی یوسف، ابوالقاسمی جمیله (۱۳۹۴). بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در زنان سرپرست خانوار با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی. مجله علوم پزشکی رازی، دوره ۲۲، شماره ۱۳۵، صص ۱۴۸-۱۴۰.
- زارع، حسین؛ مهمان‌نوزان، اشرف (۱۳۹۴). تأثیر آموزش دلگرم‌سازی بر ارتقاء خودکارآمدی عمومی و تاب‌آوری زنان سرپرست خانوار. مطالعات زن و خانواده، دوره ۳، شماره ۱، صص ۵۷-۳۷.
- زارعان، منصوره؛ زارعی، معصومه؛ هنردوست، عطیه (۱۳۹۷). توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با تأکید بر برنامه‌های چهارم، پنجم و ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران. زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۶، شماره ۲، صص ۳۳۸-۳۱۹.
- شکوهی، جواد؛ ریسی شهری، حفصه؛ یعقوبی، نورمحمد (۱۳۹۷). شناسایی و اولویت‌بندی استراتژی‌های توسعه‌ی کارآفرینی اجتماعی در حوزه‌ی زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: استان سیستان و بلوچستان). زن و جامعه، دوره ۹، شماره ۳، صص ۲۶۹-۲۴۵.
- سعدی، حشمت‌اله (۱۳۹۲). نقش کسب و کارهای کوچک در تامین نیازهای اساسی زنان سرپرست خانوار روستایی در استان همدان. تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران (علوم کشاورزی ایران)، دوره ۴۴، شماره ۲، صص ۲۸۲-۲۷۱.

- سید فاطمی، نعیمه؛ رفیعی، فروغ؛ رضائی، محبوبه؛ سجادی هزاوه، محبوبه (۱۳۹۴). عوامل مؤثر در ارتقاء سلامت زنان سرپرست خانوار: مثلث طلایی پول، وقت و انرژی. مجله دانش و تندرستی، دوره ۱۰، شماره ۴، صص ۲۲-۱۳.
- شهامت نژاد، مینا، ضیاء، بابک، اشرفی، مجید، آزمان، فریدون (۱۳۹۹). طراحی مدل توسعه کارآفرینی شهری زنان سرپرست خانوار (مطالعه موردی: شهر تهران). مجله پژوهش‌های انتظامی-اجتماعی زنان و خانواده، سال هشتم، شماره ۱، صص ۱۴۸-۱۲۳.
- شیانی، ملیحه؛ زارع، حنان (۱۳۹۸). فراتحلیل مطالعات زنان سرپرست خانوار در ایران. نشریه مطالعات جامعه‌شناختی، دوره ۲۶، شماره ۲، صص ۹۷-۶۷.
- صادقی، محمد؛ بهرامی، فاطمه؛ اسماعیلی، رضا (۱۳۹۷). تدوین مدل بومی عوامل جامعه‌شناختی بازدارنده ازدواج مجدد زنان سرپرست خانوار زیر پوشش کمیته امداد کشور ایران در سال ۱۳۹۵. فصلنامه رفاه اجتماعی، دوره ۱۸، شماره ۷۰، صص ۱۸۰-۱۴۱.
- صادقی، محمد؛ بهرامی، فاطمه؛ اسماعیلی، رضا (۱۳۹۸). تدوین مدل بومی عوامل فرهنگی بازدارنده ازدواج مجدد زنان سرپرست خانوار زیر پوشش کمیته امداد کشور ایران در سال ۱۳۹۵. فصلنامه پژوهش‌نامه زنان، سال ۱۰، شماره ۲، صص ۲۲۹-۱۹۹.
- صدقی، پرویز؛ چراغی، اباذر (۱۳۹۷). بررسی اثربخشی آموزش ذهن آگاهی بر بهزیستی روان‌شناختی و تاب‌آوری زنان سرپرست خانوار. خانواده‌پژوهشی، دوره ۱۴، شماره ۵۶، صص ۵۶۲-۵۴۹.
- عظیمی، فاطمه (۱۳۹۶). نقش سرمایه اجتماعی در کاهش گرایش به اعتیاد زنان سرپرست خانوار شهر زنجان. دو فصلنامه پژوهش‌های انتظامی - اجتماعی زنان و خانواده، دوره ۵، شماره ۲، صص ۲۷۴-۲۵۹.
- علیجان‌زاده، مهران؛ امیریان، سمیه؛ نیک‌نامی، عباس (۱۳۹۴). رابطه احساس امنیت اجتماعی زنان سرپرست خانوار با برخی عوامل جمعیتی در شهر قزوین، مجله بیماری‌های التهابی، دوره ۱۹، شماره ۵، صص ۷۰-۶۶.
- علی‌ماندگاری، ملیحه؛ رزاقی نصرآباد، حجه بی بی؛ اشرف گنجوی، سمانه (۱۳۹۷). وضعیت اقتصادی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش نهادهای حمایتی: مطالعه‌ای کیفی در شهر شیراز. نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، دوره ۱۳، شماره ۲۵، صص ۱۹۲-۱۶۵.

- غلام نیارمی، آتنا؛ انصاری، ابراهیم (۱۳۹۵). بررسی جامعه شناختی عوامل مؤثر بر امنیت اجتماعی زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: زنان سرپرست خانوار شهر تهران). برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، دوره ۷، شماره ۲۶، صص ۶۰-۲۵.
- فطرس، محمدحسین؛ قدسی، سوده (۱۳۹۷). فقر چندبعدی زنان و مردان سرپرست خانوار در مناطق شهری و روستایی ایران با استفاده از روش آلکایر و فوستر. رفاه اجتماعی، دوره ۱۸، شماره ۶۹، صص ۲۲۷-۱۸۵.
- فیروزآبادی، سیداحمد؛ دیباجی فروشانی، شکوه (۱۳۹۶). نقد سیاست اجتماعی در باب زنان سرپرست خانوار در ایران. بررسی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۸، شماره ۲، صص ۵۱-۲۵.
- قربانی، فریدون؛ محسنی، رضاعلی؛ انصاری، حمید (۱۳۹۸). فراتحلیل نیازها و اولویت‌های زندگی زنان سرپرست خانوار با رویکرد جامعه شناختی. فصلنامه رفاه اجتماعی، دوره ۱۹، شماره ۷۲، صص ۹۰-۵۵.
- قربانی، فریدون؛ انصاری، حمید؛ محسنی، رضاعلی (۱۳۹۸). فراتحلیل جامعه شناختی نیازها و اولویت‌های زندگی زنان سرپرست خانوار با تاکید بر احساس امنیت اجتماعی. مطالعات امنیت اجتماعی، دوره ۱۰، شماره ۵۷، صص ۳۷-۱.
- قلی پور، آرین؛ رحیمیان، اشرف. (۱۳۹۰). رابطه عوامل اقتصادی، فرهنگی و آموزشی با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار. رفاه اجتماعی، دوره ۱۱، شماره ۴۰، صص ۶۲-۲۹.
- غلامی نیارمی، آتنا (۱۳۹۶). ارزیابی جامعه شناختی ابعاد چهارگانه امنیت اجتماعی در بین زنان سرپرست خانوار (مورد مطالعه: زنان سرپرست خانوار شهر تهران). فصلنامه پژوهش نامه زنان، سال ۸، شماره ۳، صص ۸۶-۶۹.
- کردزنگنه، جعفر؛ محمدیان پستکان، هاشم؛ سهرابی صمیره، شهلا (۱۳۹۵). بررسی میزان احساس امنیت زنان و عوامل مؤثر در آن (مطالعه موردی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش اداره کل بهزیستی شهرستان رامهرمز). مطالعات راهبردی زنان (کتاب زنان)، دوره ۱۸، شماره ۷۱، صص ۱۳۰-۱۰۹.
- کردزنگنه جعفر، اقبالی علیرضا. (۱۳۹۷) بررسی وضعیت اشتغال زنان سرپرست خانوار در ایران. فصلنامه جمعیت، دوره ۲۳، شماره ۹۷ و ۹۸، صص ۳۴-۱۵.
- کرمانی، مهدی، مظلوم خراسانی، محمد، بهروان، حسین، نوغانی، محسن. (۱۳۹۱). عوامل مؤثر بر توانمندی زنان سرپرست خانوار مورد مطالعه: زنان شاغل در مراکز کوثر شهرداری تهران در سال ۱۳۹۱. مجله جامعه شناسی ایران، سال ۱۴، شماره ۳، صص ۱۴۸-۱۱۶.

- کرمانی، مهدی، مظلوم خراسانی، محمد، بهروان، حسین، نوغانی دخت بهمنی، محسن. (۱۳۹۴). توان‌مندسازی مبتنی بر کارآفرینی اجتماعی: ارائه یک نظریه زمینه‌ای (مطالعه موردی ستاد توان‌مندسازی زنان سرپرست خانوار شهرداری تهران)، علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد، دوره ۱۲، شماره ۲، صص ۱۰۷-۱۳۶.
- کریمی وکیل، علیرضا؛ شفیق آبادی، عبدالله؛ فرح بخش، کیومرث؛ یونسی، جلیل (۱۳۹۶). اثربخشی برنامه آموزشی توان‌مندسازی روانشناختی بر مبنای نظریه روانشناسی فردی آدلر بر درماندگی آموخته شده زنان سرپرست خانوار. فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی (فرهنگ مشاوره)، دوره ۸، شماره ۳۱، صص ۵۱-۲۳.
- کمشکی، بتول؛ نجارزاده، ملیحه؛ غلامی، سحر (۱۳۹۶). بررسی توسعه اجتماعی با توان‌مندسازی زنان سرپرست خانوار مطالعه موردی آموزشگاه‌های آزاد شهرستان کرمان. فصلنامه مهارت آموزی، جلد ۶، شماره ۲۲، صص ۶۸-۵۵.
- کیمیایی، سید علی (۱۳۹۰). شیوه‌های توان‌مندسازی زنان سرپرست خانوار. رفاه اجتماعی، دوره ۱۱، شماره ۴۰، صص ۹۲-۶۳.
- محمدی، زهرا (۱۳۹۹). مطالعه جامعه شناختی مسائل مرتبط با ازدواج مجدد زنان سرپرست خانوار. فصلنامه زن و جامعه، سال ۱۱، شماره ۲، صص ۲۷۸-۲۵۶.
- مهاجری امیری، شیوا؛ مجردی، غلامرضا؛ بادیار، محمد (۱۳۹۵). بررسی نقش عوامل اجتماعی و روانشناختی بر توان‌مندسازی زنان روستایی سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد (مورد مطالعه: شهرستان عباس‌آباد). تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران (علوم کشاورزی ایران)، دوره ۴۷، شماره ۱، صص ۲۲۵-۲۱۱.
- میری، هانیه سادات؛ زنجانی، حبیب اله؛ ذوالقدر، خدیجه (۱۳۹۸). مقایسه تاثیر حمایت‌های اجتماعی بر سلامت اجتماعی زنان سرپرست و غیر سرپرست خانوار شهر مشهد. مجله علوم روانشناختی. اسفند ۱۳۹۸، دوره ۱۸، شماره ۸۴، صص ۲۳۰۲-۲۲۹۵.
- نادری مهدی، کریم؛ جلیلیان، سارا (۱۳۹۵). واکای نامنی غذایی و برخی عوامل مؤثر بر آن در زنان روستایی سرپرست خانوار شهرستان اسلام‌آباد غرب. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی روستایی، دوره ۵، شماره ۲، صص ۴۵-۲۹.
- ناعمی، علی محمد (۱۳۹۴). تاثیر آموزش تاب‌آوری بر سلامت روان، خوش بینی و رضایت از زندگی زنان سرپرست خانوار. پژوهشنامه روانشناسی مثبت، سال ۱، شماره ۲، صص ۴۴-۳۳.

- همتی، رضا؛ کریمی، زهرا (۱۳۹۷). زنان مطلقه و تجربه سرپرستی خانوار: یک پژوهش کیفی (نمونه موردی زنان مطلقه سرپرست خانوار شهر فارس). فصلنامه پژوهش نامه زنان، سال ۹، شماره ۲، صص ۲۱۱-۱۸۱.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (۱۳۹۸). اطلس وضعیت زنان سرپرست خانوار: بررسی روندهای ملی و استانی در سال‌های ۹۸-۱۳۹۷. تهران: وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (۱۳۹۹). داشبورد اطلاعات زنان سرپرست خانوار. تهران: وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی.
- یحیی زاده، حسین؛ خدری، بهزاد (۱۳۹۴). عوامل اجتماعی و اقتصادی موثر بر احساس امنیت اجتماعی زنان سرپرست خانوار در شهرستان مریوان، فصلنامه رفاه اجتماعی، دوره ۱۵، شماره ۵۶، صص ۱۸۴-۱۵۱.
- یونسی، جلیل؛ فرحبخش، کیومرث؛ شفیق آبادی، عبدالله؛ کریمی وکی، علیرضا (۱۳۹۷). تدوین برنامه آموزشی توانمندسازی روانشناختی زنان سرپرست خانوار بر مبنای نظریه روانشناسی فردیو ارزیابی اثربخشی آن. فصلنامه پژوهش نامه زنان، سال ۹، شماره ۱، صص ۱۶۷-۱۳۵.
- Aghajanian, A and Thompson, V. (2013). Female Headed Households in Iran (1976-2006), *Marriage & Family Review*, 49:2, 115-134.
- Buvinic, M. and Gupta, G.R. (1997). "Female-Headed Households and Female-Maintained Families: Are They Worth Targeting to Reduce Poverty in Developing Countries?," *Economic Development and Cultural Change*, University of Chicago Press, vol. 45(2), pages 259-280, January.
- Chant, S. (2008). Dangerous equations? How female-headed households became the poorest of the poor: causes, consequences and cautions. In: Momsen, Janet, (ed.) *Gender and Development: Critical Concepts in Development Studies*. Critical concepts in development. Routledge, London, UK, pp. 397-409. ISBN 9780415422727
- Haddaway, N.R. and Pullin, A.S. (2014). The Policy Role of Systematic Reviews: Past, Present and Future. *Springer Science Reviews* 2, 179-183.
- Klasen, S., Lechtenfeld, T. and Povel, F. (2011). What about the Women? Female Headship, Poverty and Vulnerability in Thailand and Vietnam, Courant Research Centre: Poverty, Equity and Growth - Discussion Papers 76, Courant Research Centre PEG.
- Khazaeian, S., Kariman, N., Ebadi, A. and Nasiri, M. (2017). The impact of social capital and social support on the health of female-headed households: a systematic review. *Electron Physician*. 9(12):6027-6034.
- Oliver, S. Dickson, K. and Bangpan, M. (2015) Systematic reviews: making them policy relevant. A briefing for policy makers and systematic reviewers. London: EPPI-Centre, Social Science Research Unit, UCL Institute of Education, University College London.
- Rezaei, M., Mohammadinia, N. and Samaiezadeh Toosi T. (2013). Problems of Female-headed households in Sistan Baluchistan province, Iran. *Journal of Research & Health* 3(3), 452-457.

- Solhi, M., Shabani Hamedan, M. and Salehi, M. (2016). A PRECEDE-PROCEED based educational intervention in quality of life of women-headed households in Iran. *Med J Islam Repub Iran*. 26; 30:417. PMID: 28210582.
- Sun, L., Chen, G., Xiong, H. and Guo, C. (2017). Cluster analysis in data-driven management and decisions. *Journal of Management Science and Engineering* 2(4): 227-251.
- Tawfik, G.M., Dila, K.A.S., Mohamed, M.Y.F. *et al.* (2019). A step by step guide for conducting a systematic review and meta-analysis with simulation data. *Trop Med Health* 47, <https://doi.org/10.1186/s41182-019-0165-6>.
- Yoosefi Lebni, J., Mohammadi Ghareghani, M. and Soofizad, G. *et al.* (2020). Challenges and opportunities confronting female-headed households in Iran: a qualitative study. *BMC Women's Health* 20. <https://doi.org/10.1186/s12905-020-01046-x>.